

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՈՐԻԱ ԼԱԶԱՐԵՎԱԿՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

XX դարի 10-ական թվականների սկզբից ոուս հասարակայնության շրջանում մեծապես աճում է հետաքրքրությունը Հայաստանի, նրա պատմության և մշակույթի նկատմամբ: Դա հիմնականում պայմանավորված էր հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական դրուժյամբ: Հայտնի է, թե որքան շնորհակալ և արգյունավետ գործ են կատարել ոուս մշակույթի գործիչները Հայաստանն իրենց ժողովրդին ներկայացնելու և ծանոթացնելու առումով: Այս բնագավառում գործած ոուս գործիչների շարքում կան Հայտնի կամ քիչ Հայտնի անուններ. վերջիններս անձանոթ են ոչ միայն լայն հանրությանը, այլև մասնագետ դիտնականներին: Նրանցից մեկը Բորիս Լազարևսկին է (1871–1936): Ժամանակին անդրադարձել ենք նրան, խոսել այդ առնչության մասին¹: Սակայն մի շարք նոր, հետաքրքիր հանգամանքներ ու մանրամասներ թելադրում են կրկին անդրադառնալ գրական-մշակութային այս գործչին: Ո՞վ էր Բ. Լազարևսկին, ինչ՞ով էր առնչվում Հայաստանին: Ուկրաինացի պատմաբանի որդին, Կիևի համալսարանի շրջանավարտը ոուս գրական միջավայրում Հայտնի էր սիրային թեմաներով գրած պատմվածքներով՝ Չեխովի հետևություններ և հաճախ ընդօրինակելով վերջինիս: Նա համարվում էր կանացի սեռի հոգեբան-մասնագետ, որի խոսուեն վկայությունն են նաև նրա գրքերի վերնագրերը՝ «Վենյա (մի կանացի հոգու պատմություն)», «Կնոջ հոգին» և այլն:

Մեծանուն հայ բանաստեղծ Վահան Տերյանը գրական-հասարակական ճանաչված գործիչ Կարեն Միքայելյանին հղած «1915, 2 ապրիլի, Պետրոգրադ» թվակիր նամակում, անգրագառնալով հայ գրականությանը նվիրված ժողովածու հրատարակելու Մ. Գորկու մտադրությունը և Կ. Միքայելյանի «ձեռնարկած» նմանատիպ գործին, մասնավորապես դրում է. «Ինձ ասացին, որ իմ հասցեն որոնում է Բորիս Լազարևսկին (գիտես իհարկե), կարծեմ, նույնպիսի մի գործով, թեև ինքս ամաչում եմ առաջ գնալ և այսպես ասած «չուտափույթ» լինել ավելի, քան արժան է – երևի շուտով կհամանամ»²: Նամակի ծանոթագրություններում նաև գրված է, որ նշված Բ. Լազարևսկին, «Կարծում ենք Վ. Յա. Բրյուսովը»³: Սա բացահայտ չփոթ է: Վ. Տերյանն իր նամակում, որն ուղղած է ոուս հասարակության լայն շրջաններին քաջածանոթ Կ. Միքայելյանին, միանշանակ դրում է. «Իմ

1 Ա ն. Զ ա ք ա ը յ ա ն. Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը (1914–1920). Երևան, 1984, էջ 196–198: "Литературная Армения", 1995, №7–9, с. 157–159.

2 Վ ա հ ա ն Տ եր յ ա ն. Երկերի ժողովածու. հ. 4, Երևան, 1979, էջ 200–201:

3 Նույն տեղում, էջ 418:

Հասցեն որոնում է Բորիս Լազարևսկին» և փակագծերի մեջ ավելացնում՝ «գիտես իհարկե» նրան: Միքայելյանը լայն կապեր ուներ ռուս բանաստեղծների, գրողների, հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ և, անկասկած, գիտեր Բ. Լազարևսկուն, անձամբ ճանաչում էր նրան կամ, թերևս, լսել էր նրա մասին: Եվ Վ. Տերյանը, և՛ Կ. Միքայելյանը այդ ժամանակաշրջանում զբաղված էին հայ գրականությանը ռուս բանաստեղծ-գրողների թարգմանությունների միջոցով ռուս հասարակայնությանը ծանոթացնելու պատասխանատու և շնորհակալ գործով (որն, ի դեպ, փայլուն կատարվեց ի գեմա Մ. Գորկու և Վ. Բրյուսովի հայտնի ժողովածուների) և, բնական է, նրանք պետք է, որ գիտենային ժամանակի քիչ թե շատ հայտնի գրողներին, գրական գործիչներին:

Իսկ ինչո՞վ բացատրել, որ նամակի ծանոթագրության մեջ նշված է Վ. Բրյուսովի անունը: Թերևս միայն նրանով, որ «կարծեմ, նույնպիսի մի գործով» է «որոնել» Վ. Տերյանին «ոմն» Բ. Լազարևսկի: Վ. Տերյանը Կ. Միքայելյանին ուղղված նամակի սկզբում, այս բառակապակցությունից առաջ խոսում է Մ. Գորկու և Կ. Միքայելյանի ու այլոց հայտնի նախաձեռնությունների մասին (հայ գրականության թարգմանության) և հետո ավելացնում, որ իրեն փնտրում են «նույնպիսի մի գործով»: Քանի որ նամակը ծանոթագրելու ժամանակ գեռևս հայտնի չէր, որ Բ. Լազարևսկին ևս հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ իրականության և մշակույթի նկատմամբ, ըստ այգամ, ծանոթագրության մեջ, Լազարևսկու մասին ընթերցողին տեղեկություն տալու փոխարեն, չիմացություն պատճառով, նշվել է Վ. Բրյուսովի անունը: Այսպես կարելի է միայն մեկնաբանել տվյալ իրողությունը: Կարծում ենք, Վ. Տերյանի նամակների վերահրատարակության ժամանակ պետք է ուղղել այս ակնհայտ թյուրիմացությունը:

Ու, թեև, մենք հասու չենք, արդյոք Բ. Լազարևսկին և Վ. Տերյանը հանգիստ են, «նույնպիսի մի գործը» որևէ ընթացք ունեցել է. թե ոչ, բայց, այնուամենայնիվ, այս ուղադրավ փաստը մեկ անգամ ևս վկայում է այն մեծ հետաքրքրության մասին, որ ռուս գրողներն ու գրական գործիչները ցուցաբերել են հայ մշակույթի նկատմամբ XX դարի 10-ական թվականներին:

Ռուսաստանում հայոց պատմության, մշակույթի ու գրականության հետևողական ուսումնասիրող և անխոնջ պրոպագանդող Յուրի Վեսելովսկին 1916 թ. գրել է «Ռուս գրականությունը և հայ կյանքը» բովանդակալից հոդվածը: Դրանում խոսվում է ռուս գրականության մեջ հայ իրականության արտացոլման մասին, անգրադարձ կա նաև Բորիս Լազարևսկու ստեղծագործությանը: Այսպես, նա գրում է. «Արդյոք շատերը գիտեն, որ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները հանգես են եկել ամենաքիչը որպես կապիտալիզմի գեմքեր Օստրովսկու, Պիսեմսկու, Սալտիկով-Շչեդրինի, Չեխովի, Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի, Լազարևսկու և շատ ուրիշների ստեղծագործություններում»⁴: Այնուհետև՝ «Ռուս նորագույն գրականության մեջ նույնպես երբեմն հանգիստում են հայ կյանքի հետաքրքիր արձագանքներ... Եթե այլ գրողներ ևս ունեն հայ կյանքի առանձին արտացոլումներ, եթե, օրինակ, Բորիս Լազարևսկին իր պատմվածքներից մեկում մեզ նույնպես

4 «Армянский вестник», 1916, №15, с. 2.

ցույց է տալիս այդ նույն աշխարհից վերցված կանացի հետաքրքիր կերպար, ապա չի կարելի ամեն դեպքում աչք փակել այն բանի հանդեպ, որ մինչ այժմ մեր գրողների կատարածը հայ իրականության արտացոլման մասով միանգամայն քիչ է»⁵։ Հոգվածից պարզվում է, որ Լազարևսկին գրական աշխատանքում հայ կյանքին անդրադառնալիս հավատարիմ է եղել ստեղծագործական իր նախասիրությունը, այն է կանացի սեռի հոգեբան-մասնագետի կոչմանը։ Ռուս գրողի այս պատմվածքը դտնելու մեր պրպտումները, սակայն, առայժմ անօգուտ են եղել։

Բ. Լազարևսկու առնչությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետ այսքանով չի ավարտվում։ Նա հայ իրականության, հասարակայնության հետ չփվել է նաև հենց Անդրկովկասում։ 1920 թ. գարնանը ժամանակի ռուս «Հայտնի գրողը» եղել է Թիֆլիսում և Երևանում։ Մարտի 31-ին մամուլը տեղեկացնում է, որ Բ. Լազարևսկին օրերս «Հայաստանի կանայք և օրիորդները» թեմայով դասախոսություններ կկարդա նշված քաղաքներում⁶։ Ապրիլի 10-ին «СЛОВО» թերթում տպագրվում է գրողի «Брошечка» վերնագրով պատմվածքը⁷։ Ի դեպ, Անդրկովկասում Բ. Լազարևսկուն դիտեին դեռևս 1919 թ. կեսերից. մամուլում տպագրվել է նրա «На чужбине» պատմվածքը⁸, այդ տարիներին Անդրկովկասում դրական-հասարակական լայն գործունեություն ծավալած ռուս գրական հայտնի գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին⁹ հանդես է եկել «Лирик прозы (портрет Бориса Лазаревского)» վերնագրով նյութով։ «Բորիս Լազարևսկին արդեն ամբողջովին անցյալում է, — գրում է Ս. Գորոդեցկին։ — Չեխովի և Կուպրինի մերձավոր հետնորդը, նա «նիվայի» պանթեոնում արգեն ենթակա էր դասակարգման. նրա երկերի հրատարակությունը պետք է լույս տեսներ «Հավելվածի» տեսքով 1919 թ., բայց իրադարձությունները խանգարեցին։

Զայցեից, Չուլկովից և Ալ. Տոլստոյից՝ ռուսական այդ նոր արձակի գրողներից ավադ լինելով, նա դեռ ոչ հեռու անցյալում եղել է «երիտասարդ», սակայն Ռուսաստանի վրայով փոթորիկ անցավ, և նրա մի շարք հատորները դրված են դրադարակում «դասականների» միջև, ինչ-որ մի տեղ»¹⁰։ Ա. Գորոդեցկին այնուհետև հանդամանորեն ներկայացնում և դնահատում է գրողի դրական դիմանկարը, մեկ առ մեկ բացում նրա ստեղծագործության նուրբ ծալքերը։

Եվ, ահա, 1920 թ. դարնանը Բ. Լազարևսկին ստեղծագործական իր վերոհիշյալ նախասիրություններով լայնորեն ներկայացել է հայ հանրութանը։ Ապրիլի 28-ին Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի լեփ-լեցուն դահլիճում ռուս գրողը կարդում է «Հայաստանի կանայք և օրիորդները» թեմայով

5 Նույն տեղում, էջ 3։

6 «СЛОВО», 31. III. 1920.

7 Թերթի իր 14. IV. 1920 թ. համարում հայտնում է, որ պատմվածքի հեղինակի ազգանունն աղճատված է, և որ դրա հեղինակը ներկայումս Թիֆլիսում գտնվող «ռուս նշանավոր գրող» Բորիս Լազարևսկին է։

8 «Кавказское слово», 13. VIII. 1919.

9 Ա. Ե. Ջ ա ք ա ղ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 93-187։ А н. З а к а р я н. Русские литераторы и армянская действительность (10-е гг. XX в.), Ереван, 1994, с. 80-127.

10 «Слово», 5. IX. 1919.

դասախոսություն: Դրան վերաբերող հայտարարության մեջ ասվում էր. թե «բելլետրիստ Բորիս Լազարեսկին ... հայտնի է որպես գիտող և գիտնական իգական սեռի ուսանող երիտասարդության հոգեբանության», և որ «լինելով Ռոստովում, Արմավիրում, Թիֆլիսում և Երևանում. հարգելի վիպագիրը կարողացել է ավելի մոտից ծանոթանալ և ուսումնասիրել հայ կնոջ և օրիորդի բնավորությունը. նրա դեպի լույսն ու գիտությունը ձգտող անվերջ տրագեդիան, որը և կազմում է նրա դասախոսության նյութը»¹¹:

Բնականաբար, Բ. Լազարեսկու դասախոսությունը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում հայ հասարակայնության շրջանում: Խոսքը վերաբերում էր տասնամյակներ շարունակ խոսք ու զրույցի առարկա դարձած հայ կնոջ վիճակին, ակնկալվող դերին, և, հասկանալի է, արժանանում է հայ մամուլի արձագանքներին: Այսպես, «Նոր աշխատավոր» թերթը հաղորդում է, թե «Բ. Լազարեսկին հայտնի է ուսական արդի գրականության մեջ իբրև նուրբ հոգեբան պատանեկան հասակի մասնավորապես կանացի սեռի: Եվ հիրավի, կարճատև ժամանակամիջոցում հանդիպելով հայ օրիորդի և կնոջ Ռուսաստանի քաղաքներում, Անդրկովկասի և Հայաստանի կենտրոններում, նա կարողացել է ըմբռնել հայ կնոջ իսկական տիպարը»: Հաղորդումը պարունակում է նաև բանախոսին վերաբերող զգաստ դիտողություններ. «Դասախոսությունն բառիս ընդունված իմաստով, իհարկե, չի կարելի անվանել հարգելի բելլետրիստի ատենախոսությունը: Դրանք ավելի շատ մտերմական շրջանում արտահայտված մտքեր ու ապրումներ էին հայ կնոջ հատկանիշների վերաբերմամբ, քան թե լայն դասախոսություն... Կային, իհարկե, մի շարք չափազանցություններ ու ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ բխող նյութի նորությունից ու կարճատև ուսումնասիրությունից»: Եվ ապա «Բայց ընդհանուր առմամբ հոգեբանական սխեման և մասնավորումները միանգամայն ճիշտ էին և զարմանալի նրբությամբ ըմբռնված: Հայ օրիորդի հոգեբանական պրոբլեմի լուծումը ավելի աջող էր և դերձ վրիպումներից, քան հասակավոր կանանց և տիկնանց: Իբրև հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքի, ցավի ու զուլումի արտահայտիչ է հանդես գալիս հայ օրիորդը իր եզակի գեղեցիկ աչքերով, հենց այնպես, ինչպես Դոստոևսկին ապրելով ու վերապրելով կյանքի տանջանքները, պահեց նրանց իր չտեսնված գեղեցիկ աչքերի խորքում»¹²:

Որքան էլ «հոգեբանական սխեման և մասնավորումները» ճիշտ, դժվար չէ որսալ, որ Լազարեսկու դատողությունները տառապում են մի հիմնական թերությունից. դրանք էապես վերացական են, գուրկ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական հիմնավորումներից, մի թերություն, որ հավասարապես կարող է վերաբերել և կնոջ անցյալի նրա բնութագրումներին, և պատմականորեն առկա հոգեբանական-բարոյական նկարագրի գննումներին:

Ամեն դեպքում դասախոսության առաջ բերած հետաքրքրությունը նշված հասկանալի շարժառիթներով այնքան մեծ է եղել, որ «Միություն»

11 «Նոր աշխատավոր», 27. IV. 1920: Հմմտ. «СЛОВО», 28. IV. 1920.

12 «Նոր աշխատավոր», 30. IV. 1920:

վարչություն խնդրանքով նախատեսվել է դրա կրկնությունը մայիսի 2-ին¹³:

Հենց այդ օրն էլ Լազարևսկին այցելել է Հովհ. Թումանյանին: Մեծ բանաստեղծի ընտանեկան ալբոմում ոռուս գրողի գրած տողերը դրա վկայությունն են. «Միրելի՛ պոետ ... Հայաստանը կհանգստանա այն ժամանակ, երբ սերը մերձավորի հանդեպ ֆիկցիայից կդառնա իրականություն»:

Եվ այդ մեծ գործում պետք է հսկայական դեր խաղան Հայաստանի աղջիկներն ու կանայք և բանաստեղծները»:

Ամենայն հավանականությամբ, Թումանյանը ներկա է եղել վերոնշյալ դասախոսությունը, և, դրանից հետո, սովորության համաձայն, Բ. Լազարևսկուն հրավիրել է տուն, իր հյուրընկալ օջախում շարունակել զրույցը հայ կանանց գարավոր տառասպանքների, բնավորության, առաքինությունների, մարդկանց, ժողովուրդներին միմյանց կապող սիրո ու բարություն մասին, որոնց հաղթանակի հետ էլ, հիշատակված գրության մեջ, առնչվում է բազմաչարչար հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այդ զրույցի ուղով էլ, ըստ էության, շարադրված են Լազարևսկու տողերը:

Այսպիսով, XX դարի 10-ական թվականներին իրենց ստեղծագործություններում հայ կյանքն արտացոլած ոռուս գրական գործիչների շրջանակն ընդլայնվում է մինչ այժմ համարյա անհայտ ևս մեկով ի դեմս Բորիս Լազարևսկու: Դրա խոսուն վկայությունն են ժամանակի ճանաչված ոռուս գրողի շփոմները Հայաստանի և հայ մշակույթի հետ, որը, ինչպես տեսանք, հայտնի չափով իր արտահայտությունն է գտել նրա ստեղծագործություն և հասարակական գործունեության մեջ:

АРМЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОРИСА ЛАЗАРЕВСКОГО

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Среди русских литературных деятелей 10-х годов XX в., отразивших в своих произведениях армянскую действительность, достойное место занимает известный в свое время беллетрист Борис Лазаревский (1871 – 1936). Об этом ярко свидетельствуют рассмотренные в статье нововыявленные материалы о связях малоизвестного в армянской среде русского писателя с Арменией и ее культурой, нашедших отражение в его литературно-общественной деятельности.

13 «Слово», 30. IV. 1920.

ARMENIA IN BORIS LAZAREVSKY'S WORKS AND SOCIAL ACTIVITY

ANUSHAVAN ZAKARYAN

S u m m a r y

Among Russian literary workers of the 10s of the 20th century that reflected Armenian reality in their works famous novelist of his time Boris Lazarevsky (1871-1936) has deserving place. In the article are discussed newly - discovered materials of the little - known in the Armenian environment Russian writer testifying brightly about his connections with Armenia and its culture, having reflection in his literary -social activity.